

Az illusztrált mű és illusztrációjának szemiotikai vizsgálata

Kibédi Varga Áron illusztrációs szemiotikai tanulmányának apropóján

Absztrakt. A tanulmány első része egyrészt ismerteti Kibédi Varga Áron illusztrációs szemiotikai tanulmányának koncepcióját, mely a morrisi szemiotika alapvetéseiből kiindulva, morfológiai, szintaktikai és szemantikai jelentéshordozók szintjeit elkülönítve értelmezi *A kis herceg* szövegének és illusztrációsorozatainak jelviszonyait, másrészt e koncepciót a rendszeres szemiotika perspektívájába állítva mutat rá az elmélet néhány kérdéses pontjára. A második részben Szívós Mihály *A jeltől a kódig* című kötetének fogalom- és szemléletrendszerére alapozva tesz kísérletet az illusztrált mű és illusztrációja mint két, egymással jelviszonyban álló médium szemiotikai dimenzióinak leírására.

Bevezetés

A nemzetközi szöveg-kép elméleti kutatások egyik vezető teoretikusa, Kibédi Varga Áron már 1996-ban foglalkozott az illusztráció szemiotikai nézőpontból történő leírásával, fókuszba állítva Antoine de Saint-Exupéry *A kis herceg* című művét és a mű szerzőjétől származó illusztrációsorozatot.¹ E szemiotikai-műfajelméleti nézőpontot azután nemcsak egy előadás keretében legitimálta, de egy több kiadásban megjelent tanulmányban is.² A jelen írás, miközben a Kibédi-modellt egyrészt az értelmezés origójának tekinti, az epikus művek és illusztrációsorozataik viszonyára vonatkozó aspektusait kritika tárgyává is teszi. Szívós Mihály rendszeres szemiotikájának fogalom- és szemléletrendszerére támaszkodva kísérel meg az illusztrációs szemiotika kérdéseinek újraperspektiválását.

Kibédi Varga Áron illusztrációs szemiotikai modelljéről

Kibédi Varga Áron tanulmányának definitív bevezetője az illusztrációt úgy közelíti meg, mint amely a szöveget „vizualizálja, ülteti át a képek világába. (...) „Függő viszony áll fenn a két médium között: (...) a kép függ a szövegtől. (...) Ennek a függő viszonynak vannak bizonyos következményei: (...) a szöveget ki lehet adni a

1 KIBÉDI Varga Áron, *Szöveg és illusztráció. A kis herceg*. Szemiotikai textológiai konferencia, Szeged, 1996. április 1.

2 KIBÉDI Varga Áron, *Szöveg és illusztráció. A kis herceg = Szemiotikai szövegtan*, 11., szerk. PETŐFI S. János – BÉKÉSI Imre – VASS László, Szeged: JGYTF Kiadó, 1998, 207–215. és KIBÉDI Varga Áron, *Szöveg és illusztráció. A „Kis Herceg” ürügyén = Uő, Szavak, világok: Esszék, tanulmányok*, szerk. CSORDÁS Dávid, Pécs: Jelenkor, 1998, 152–160. A továbbiakban hivatkozott oldalszámok ez utóbbi kiadásra vonatkoznak.

kísérő képek nélkül, a képek tartalma viszont érthetetlen, ha legalábbis egy melléírt, hozzáfűggesztett címen keresztül nem történik visszautalás a szövegre. Kölcsönösségről, szemantikai egymásrautaltságról – mint például az emblémák esetében – itt nem beszélhetünk.³ A Kibédi-modell morfológia – szintaktika – szemantika hármására épülő rendje tehát azon az alapelven nyugszik, hogy az irodalmi mű és illusztrációja esetében kölcsönösségről, szemantikai egymásra utaltságról nem beszélhetünk. A szerző az illusztrációelmélet nevezetes hasonlatával él, amikor az irodalmi mű és az illusztráció összetartozásának minőségét egy szövegmű és fordítása kapcsolatának minőségével állítja párhuzamba, és tekinti a párhuzamot érvényesnek annyiban, amennyiben tudatában vagyunk annak, hogy a transláció kétségtelen megvalósíthatósága ellenére, a pontosság mint olyan, az előbbi és az utóbbi esetben is, szükségszerűen megkérdőjelezhető. Azaz, folytatva a szerző gondolatmenetét, ahogyan a lexikális pontosság nem mindig egyeztethető össze a szemantikaival, a verbális csatornából a vizuális csatornába való „átültetés sem felelhet meg pontról pontra az eredetinek.”⁴ A jelen tanulmány terminológiájában fogalmazva, a vizuális jelcsatorna verbális (írott nyelvi) és vizuális jeleinek differenciái az elemző (jelhasználó és -értelmező) számára nem megkerülhetők.

Kibédi Varga Áron tanulmánya, mint azt *A Kis herceg ürügyén* alcím⁵ is jelzi, nem általában az irodalmi mű és illusztrációja jelviszonyait vizsgálja, még csak nem is általában az epikus művek és illusztrációik kapcsolatát, pontosabban szólva, nem általában egy konkrét irodalmi „műfaj” (tekintsük a szóban forgó szöveget akár regénynek, akár meseregénynek vagy filozófiai munkának stb.) és illusztrációi kölcsönviszonyát, hanem egy irodalmi műfaj és az ugyanazon szerzőtől származó illusztrációk, azaz önillusztrációk jelviszonyát. És bár a tanulmány a lírai és a drámai művekhez tartozó képek speciális eszközrendszeréről is lényeges megállapításokat tesz, szigorúan csak (a fentebb jelzett megszorításokkal) az epikai művek és illusztrációik szemiotikáját tárgyalja. Meg kell állapítanunk, hogy e kétszeres megszorítás szemiotikai értelemben (akár a szemantikai, akár a pragmatikai dimenzió viszonylatában) a modell érvényességi körének mérlegelését teszi szükségessé.

Ha a Kibédi-modell tágabb elméleti perspektívát feltételező megállapításainál, azaz epikus mű és illusztráció szemiotikájának kérdésénél maradunk, rá kell mutatnunk néhány pontatlanságra, mégpedig az illusztráció mint sajátos képi tényállás vonatkozásában. Az epikus művek illusztrációi ugyanis nem aposztrofálhatók evidensen képsorozatokként, azaz ekként történő azonosíthatóságuk érvényessége nyilvánvalóan korlátozott. Hiszen egy regényhez tartozhat például egyetlen egy vagy csak két-három, a szövegterjedelemhez képest csekély mennyiségű kép is, vagy olyan képek, amelyek közt (a grafikus koncepcióból következően) „szintagmatikus viszony” alig, vagy egyáltalán nem jön létre; például azért, mert az elhelyezésük a terjedelmes szövegműben elszórt, illetve referenciájuk (jelhordozóként a jeltárgyakkal kiépített viszonyuk hatóköre) a szövegmű egy-egy részletére terjed csak ki. De korlátozhatja a képsorozat-azonosítási koncepció érvényességét a

3 KIBÉDI Varga Áron, *I.m.*, 152.

4 *I.m.*, 153.

5 Tudniillik a második kiadás alcíme.

képi eszközrendszer, illetve a képi stílus is, mondjuk, abban az esetben, ha egy epikus műhöz több alkotó, más-más stílusú alkotását társítják.

A Kibédi-modell tágabb perspektívából megfogalmazott, a valóság, a képsorozat és a szövegmű közti relációkra vonatkozó kijelentésének az érvényességi köre is megfontolás tárgyát kell, hogy képezze. A szerző szerint „a képsorozat ugyanabban a viszonyban áll a szöveggel, mint a szöveg mondatsorozata a leírt valósággal: mindkettő egyszerre kapcsolódik bele egy paradigmikus és egy szintagmatikus tengelybe. Az egyedi kép úgy utal az adott szövegrészre, mint az a szövegrész a valóságra, és ugyanakkor úgy utal az előtte és utána levő képekre, mint ahogy az adott szövegrész kapcsolódik, a szövegkoherencia szabályai szerint, az azt megelőző és azt követő szövegrészekhez.”⁶ E megállapítás két szempontból is problematikus: egyrészt azért, mert egy szövegrésznek mint jelhordozónak a valóság egy darabjával mint jeltárggyal való viszonyát egybeesőnek tekinti egy kép vagy képsorozat mint jelhordozó és egy szövegrész mint jeltárgy viszonyával; másrészt azért, mert kizárja azt, hogy a képnek lehetnek olyan valóságra vonatkozó elemei (olyan referált jeltárgyai) is, amelyek csak a kép által idézettek (jelviszonyba vontak), azaz a kép is hozzátartozhat a paradigmikus tengelyhez. Annak bizonyítása tehát, hogy egy vizuális jelrendszer jelviszonyainak egy verbális jelrendszer jelviszonyai függvényében történő körülhatárolása, és így a szintaktikai viszonyok tisztázása problematikus, ma már nem kíván bizonyítást (ezt Louis Marint idézve Kibédi Varga Áron is jelzi), de mindemellett nem hagyható figyelmen kívül a modellnek abból adódó hiányossága, hogy az illusztrációként funkcionáló képsorozatot csak a szöveg relációjában tekinti utalónak, a „leírt” és a kép által is megjelenített valóság viszonylatában nem.

Kibédi Varga Áron a narratív irodalmi illusztráció jelentéshordozóit – mint erre utal is – a morrisi értelemben vett szemiotika⁷ alapján differenciálja, különbséget köztük ugyanakkor valójában nem a morrisi, pragmatikai dimenzióval is kibővülő szemiotika alapján tesz. Nem tárgyalja ugyanis a pragmatikai jelentésdimenzió jellemzőit, miközben a tanulmány morfológiai kérdései, hallgatólagosan mégiscsak (legalábbis részben) a pragmatika nézőpontjából (is) megfogalmazhatóak. Azaz, ha a rendszeres szemiotika alapján elfogadjuk, hogy a pragmatikai szint a jelhasználó és a morfémák viszonyát írja le, akkor *A kis herceg* illusztrációinak szemiotikai vizsgálata során a következő kérdéseket kellene feltennünk: Miért éppen azokat a morfémákat használta az alkotó, amelyeket reprezentálva látunk a könyvlelapon? Milyen következménnyel járnak a választásai? Továbbá – vonatkoztatva e szempontokat a tanulmány konkrét szöveghelyeire⁸ – Miért nem illusztrálta Exupéry a regény két fejezetét? Milyen az illusztrációk könyvtárgybeli elhelyezése, formátuma? Miben segíti az olvasót a felirat? Mi lehet a piros szín (mint kiválasztott vizuális morféma) használatának a szerepe a befogadói jelentésképzésben?

6 KIBÉDI Varga Áron, *I.m.*, 155.

7 MORRIS, C. W., *A jelelmélet megalapozása*, ford. FEHÉR Márta = *A jel tudománya*. vál. HORÁNYI Özséb – SZÉPE György, Budapest: General Press Kiadó, 1975, 39–73.

8 KIBÉDI Varga Áron, *I.m.*, 157–159.

Megjegyzendő, hogy *A kis herceg*-modell eklektikusságának áldozatul esik a morrisi szemiotikai triadikus rendje is (szintaktika – szemantika – pragmatika), hiszen a szerzői metapragmatika szintjén a dimenziók sorrendje felcserélődik.

Az illusztráció szintaxisát, mint ezt fentebb jeleztük, Kibédi Varga Áron tanulmánya a képsorozat szintaxisaként írja le, azaz „a külön-külön képek sorozaton belüli összefüggéseiként”⁹ mutatja be. Egyrészt megjegyzi, hogy egy képsorozatban egy kép „óhajt”, vágyat kelt a másik kép „felfedezésére”,¹⁰ és ez a narratív interpretáció alapja. Másrészt utal arra, hogy az illusztráció (ellentétben a képregénnyel) „soha sem adja vissza a szöveg teljes eseménysorát”, azaz „szaggatott”, ugyanakkor a képek változásakor a színek és a formák nem változnak önkényesen, tartalmazznak olyan vizuális elemet, amely az előző vagy a következő kép valamely elemére utal.¹¹ Nem tagadva az idézett megállapítások fontosságát, néhány pontosító kiegészítést kell megfogalmaznunk. Az illusztráció szintaxisának paramétereit nem korlátozhatjuk az eddig elmondottakra, mégpedig két okból nem. Egyrészt az értelmezés nem zárhatja ki az egyedi képként reprezentálódó illusztrációkat, ezek szintaxisát a képi tényálláson mint jelalakzatokon belül is kell/lehet vizsgálnunk. Másrészt „a jelalakzatok közötti viszonyok is, mint a szintaktikai környezet elemei befolyásolhatják az egyes jelek vagy ilyen alakzatok jelentését.”¹²

A jelhordozó jeltárgyra vonatkozása körülményeinek vizsgálata, mely az illusztráció mint kép esetében a külső valóság valamely részére és más jelhordozóra (tudniillik a szövegre) történő vonatkozást is jelent, elvezet a szemantikai szint tárgyalásának kérdéseire. Kibédi Varga Áron a modell harmadik, szemantikai dimenziójához a „kit és mit mutatnak az illusztrációk?” kérdését rendeli hozzá.¹³ Az ábrázoltak megnevezése mellett körvonalazza a regény jelentéshordozó elemeit, úgy mint a színhasználatot, a fej- és a testtartás figuráltságát. Itt tárgyalja a figurák közti relációk hiányával összefüggésbe hozható műfaji kérdéseket is.

Összefoglalva az eddigieket, arra a következtetésre juthatunk, hogy a továbbiakban a kutatásnak feladata lehet az illusztrációszemiotika kérdéseit újragondolni, a vizuális és a verbális médium jelviszonyait a peirce-i–morrisi értelemben vett szemiotika három dimenziója alapján tárgyalni. A továbbiakban a tanulmány ennek a perspektívának az érvényesítését kíséri meg néhány, alább jelzett szempontból.

Az illusztráció és az illusztrált mű leírása a három szemiotikai dimenzió alapján: definitív megközelítés

Elemzésünk tárgya nem pusztán egy képi tényállás, azaz nem egy vizuális jelhordozó, hanem verbális és vizuális jelalakzatokból (szintaktikai szempontból különféle jeltípusokból, jelpárok, jelsorokból stb.) álló, művészi értékkel bíró strukturált jel-

9 KIBÉDI Varga Áron, *I.m.*, 159.

10 *Uo.*

11 *Uo.*

12 SZÍVÓS Mihály, *A jeltől a kódig: Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013, 463.

13 KIBÉDI VARGA Áron, *I.m.*, 160.

rendszerek együttese. Azaz nem az 'eredetéről' leválasztott illusztráció, hanem az ezzel együtt vizsgált illusztráció, tehát az illusztrált mű és illusztrációja. E verbális és vizuális jelek alkotta rendszerek ugyanis nemcsak saját struktúrájukon belül képeznek szemantikai szempontból különféle ikonikus, indexikus és szimbolikus jelviszonyokat, de egymás közt is, mégpedig elsősorban ikonikus, de emellett indexikus és szimbolikus jelviszonyokat is. Azaz az illusztrált irodalmi mű mint verbális médium az illusztráló képi művel mint vizuális médiummal áll, szintaktikai szempontból akár a jelviszonyok minden típusát kihasználó, összetett kapcsolatban. Ez pedig azt jelenti, hogy miközben a kétféle közegben vagy jeltérben az egyes médiumokra sajátosan jellemző körülmények között jelfolyamatok zajlanak, azon közben, ezzel párhuzamosan, megvalósul tehát a jelviszonyok médiumok közti mozgása is.

Mivel a verbális jelek az illusztráció és az illusztrált szövegmű materiális hordozójában, azaz egy látható és tapintható térben¹⁴, a nyomtatott könyvben, a látás számára válnak elérhetővé, épp úgy, ahogyan az illusztráció mint kép jelhordozói is, ezért a jelviszonyok mindegyike vizuális jelcsatornában jön létre, jelcsatorna-váltás nélküli médiumközi mozgással¹⁵. Másképpen fogalmazva, ebben az intermediális kapcsolatban nincs interikonicitás (illetve interindexikalitás és interszimbolicitás), mert a forrás és a célmédium ugyanahhoz (az antropológiai értelemben vizuális-ként meghatározható) jelcsatornához tartozik.

Ez a tény a szöveg-, kép- és ezen belül az illusztrációelméleti kutatások szempontjából külön is hangsúlyozandó, hiszen válaszként szolgálhat olyan gyakran feltett kérdésekre, mint: Miben áll az illusztráció *differentia specifica*-ja? Illusztrációnak tekinthető-e a könyvtárgytól függetlenített kép?

A jelviszonyra vonatkozó szemiotikai alapvetés ugyanis kimondja, hogy jellé valami akkor válik, ha jelviszonyba kerül, és csak e viszony keretében tehet szert jelentésre.¹⁶ Azaz, ha az illusztrációt kiemeljük az illusztrált irodalmi művel mint referált jelrendszerrel való viszonyából, vagyis megszüntetjük az addig fennálló jelviszonyt, akkor az illusztráció mint jelhordozó elveszíti a tárgyát, deszemantizált jellé, szimulákrummá válik. Szemantikai értelemben pusztá képpé. És mivel „egy viszonyban elsősorban az fontos számunkra, amit a jelek jeleznek és nem ők maguk dologi mivoltukban”¹⁷, következésképp az intermedialitás megszüntetése éppen a kép dologi voltára irányítja a figyelmet. A kép szemlélőjének a „tova mozgó jelértel-

14 A jeltér és a könyvtárgy mint materiális hordozó szemiotikai jellemzőiről a könyvborító viszonylatában lásd bővebben BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek: A könyvborító mint sajátos jeltér*, Partitúra, 2022/1., 51–66.

15 Definíciónkban Szívós Mihály 2022-ben megjelent kötete koncepcióját vesszük alapul. Eszerint nem tekinthetjük tehát az irodalmi mű és illusztrációja jelviszonyát interikonikusnak, mivel az interikonicitás „alap esetben jelcsatornaváltó interikonicitás” és elhatárolandó „az olyan intermedialitástól, amelyben nincs jelcsatorna váltás”. (...) Az ikonikus jelviszony úgy helyettesíthető egy másik jelviszonnyal a másik jelcsatornában, ha az egyik fiziológiai sajátosságainak megfelelő ikonicitást leképezik egy másik ilyen csatorna fiziológiai sajátosságainak megfelelően”. Szívós Mihály, *Jelterek, A jeltérelmélet alapjai és a jelértelmezés módszertana*, Budapest: Szívós M., 2022, 110.

16 Szívós Mihály, *A jeltől a kódig*, 108–110.

17 *I.m.*, 110.

mezőnek”¹⁸ lehetősége van az új jeltérben új jelviszonyok kialakítására, de ezeknek a jelviszonyoknak nem a vizuális jelcsatornában közvetítendő irodalmi mű, illetve ennek elemei képezik a jeltárgyát, illetve jeltárgyait. Szemantikai értelemben ez akkor is igaz, ha a szövegmű és a képi alkotás a pragmatikai dimenzióban, bár közvetett módon, de összekapcsolódhat, mégpedig úgy, hogy a kép jeltárgyául a szövegmű előzetes ismeretéből adódó (materiálisan nem reprezentálódó) gondolat szolgál. Azaz a reszemanatizációra csak akkor van lehetőség, ha a jeltárgy előismeretre épül, vagy egy konkrét vagy egy kulturálisan reprezentáns szöveg/történet ismeretére. Ennek híján szemiotikai értelemben a kép nem felel meg az illusztráció műfaji kritériumainak, hiszen a képi kódok közül mindazok, amelyek a szövegműre mint jeltárgyra tett különféle utalásokat foglalják magukba, ebben az esetben feljethetetlenek lesznek, az értelemadás gátjaivá válnak.

Tekintettel arra, hogy egy illusztráció befogadásának szemiotikai eseménye alapulhat akusztikus és vizuális jelek kapcsolatán is (például olvasni nem tudó kisgyermekes esetében), az illusztráció jelelméleti meghatározása erre a speciális, ugyanakkor pragmatikus szempontból nem elhanyagolható alternatívára is tekintettel kell legyen.¹⁹

A hangzó szó és a látható kép együttes jelenléte esetén eltérő jelcsatornával rendelkező egyjelcsatornás médiumok között létesül interikonicitás. Az ikonikus jelviszony a jelcsatorna mellett médiumot is vált, mert mind a forrásmédium (akusztikus közeg), mind a célmédium (látható képek) össze van forrva egy-egy különböző jelcsatornával, azaz az akusztikussal és a vizuálissal. Az ikonicitás formája tehát nem lesz ugyanaz a célmédiumban, mint amilyen a forrásmédiumban volt²⁰. Ebben az esetben tehát médiumváltó, azaz intermediális interikonicitásról van szó.

Szintaktikai dimenzió

Az illusztráció (és az illusztrált irodalmi mű) szemiotikai elemzése a rendszeres szemiotika fogalom- és szemléletrendszerét alapul véve a következő elv érvényesítését jelenti. „A szemiotika három ágának a szintaktikával kezdődő, a szemantikával folytatódó és a pragmatikával záruló tárgyalása annak a sorrendnek is megfelel, amely a szemiotikai elemzés egyik legfontosabb módja. Eszerint az elemző először számbeveszi a jelalakzatokat, azok jeleit és egymáshoz való viszonyait, azután tisztázza a szemantika eszközeivel az alapjelentésüket, hogy mit jelölnek, majd végül a pragmatika keretében megállapítja konkrét jelentésüket, egy adott kontextusban való értelmüket.”²¹ E meghatározásból kiindulva a továbbiakban a három szemiotikai dimenzióhoz kapcsolódó jelértelmezői feladat fő szempontjait vázlatos formában körvonalazzuk.

18 *I.m.*, 178.

19 A jelen tanulmány a továbbiakban az írott szöveg és illusztrációja jelviszonyaival foglalkozik.

20 Vö. Szívós Mihály, *A jeltől a kódig*, 111.

21 *I.m.*, 139.

Az illusztrált mű és illusztrációja szintaktikai elemzésének feladata a nyelvi és a képi médium vizuális jelei egymáshoz való viszonyának leírására, az egybekapcsolódó jelek alkotta jelpárok, jelhármak, jelsorok stb. képezte jelalakzatok feltérképezése, vizsgálata. Azaz egyrészt olyan jelek számbavétele, melyek vagy az egyik, vagy a másik médiumhoz tartoznak, másrészt olyan, a médiumok közt megképződő jelek és jelalakzatoké, melyek jelhordozója az egyik, jeltárgya a másik médiumhoz tartozik. (A médiumközi kapcsolatokat kiépítő jelek, illetve viszonyaik feltérképezésének sikeressége a pragmatikai dimenzióhoz kapcsolódó értelmezői tevékenység eredményességének a záloga.) Vizsgálandók továbbá a jelek a hierarchikusság szempontjából, például abban a tekintetben, hogy az egyik médium struktúrája mint a másik médium szempontjából „külső hierarchikus struktúra” hogyan jelenítődik meg az előbbiben, illetve a jelhordozók összetettsége szerint is, melyre különösen a hosszabb terjedelmű, összetett struktúrájú szövegek és a több egyedi kép alkotta képsorozatok vizsgálata során lehet szükség.

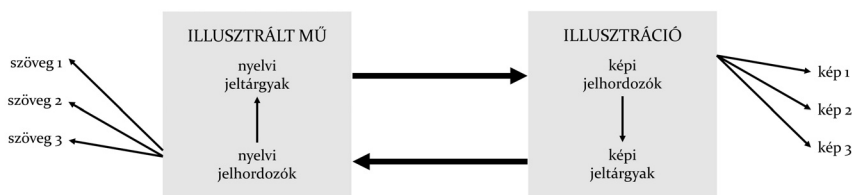
Megjegyzendő, hogy az illusztrált művek és illusztrációik szintaktikai elemzése során külön hangsúlyt kell fektetni a gondolat – szövegelem – képelem típusú jelhármak vizsgálatára, mivel ezek szerepe feltételezhetően a két médium jelviszonyainak kialakításában meghatározó lesz.

Szemantikai dimenzió

Amint az illusztráció és az illusztrált mű szintaktikai dimenziójának vizsgálata során, úgy a szemantikai vizsgálat során is azonosítani kell az egyes médiumokon belüli és a két médiumot összekapcsoló jeleket. Az előbbi dimenzió esetében a jelviszonyokat, a szemantikai dimenzió esetében pedig a jeltárgy és a jelhordozó kapcsolatát, ennek fajtáit és a kapcsolatból fakadó jelentést kell feltárni. Másképpen fogalmazva – fel kell tenni azt a kérdést, hogy „mi és hogyan vonatkozik a jeltárgyra”, továbbá, ami a műalkotások mint sajátos szerveződésű jelrendszerek együttes vizsgálata esetében kiemelten fontos –, hogy „hogyan viszonyul egy mentális kép a vonatkoztatotthoz”.²² A mentális kép (gondolat, idea) nyelvi és képi reprezentálódási módjainak – szemantikai jel fajtáinak: index, ikon, szimbólum – leírása kulcsfontosságú a jelentésmező feltérképezése szempontjából (1. ábra), különösen azoknak a jeleknek (jelalakzatoknak) az esetében, amelyeknél a jelhordozó a vizuális médiumhoz tartozik, miközben a jeltárgy a verbális médiumhoz és fordítva (jelalakzatok esetén e két irány az alakzat alkotóelemeire nézve variálódhat is) (2. ábra).

²² Szívós Mihály, *A jeltől a kódig*, 183.

1. ábra: Az illusztrált mű és illusztrációja szemantikai jelfajtái

2. ábra: Az illusztrált mű és illusztrációjának jelviszonyai

48

Illusztrált mű és illusztrációja szemiozálásában a komplexitás persze nemcsak mediális vonatkozásban, de a „szintaktikai alakzatok jelentésalakító hatása” módjait illetően is jellemző, hiszen például „az indexekből vagy szimbólumokból álló, egynemű jelalakzat egésze” lehet ikonikus, „ellentétben az alakzat egyes jeleinek jellegével”.²³

Megjegyzendő, hogy a két médium immanens jellemzőiből eredően a szövegmű jelei közt valószínűleg gyakrabban tár fel a mindenkor elemző szimbolikus jelfajtákat, mint az illusztráció esetében, ahol inkább az ikonikus jelfajták dominanciája várható (ezt a hierarchikusságot az 1. ábrán a jelfajták sorrendjének kialakításával jeleztük).

Az alábbi táblázat – a teljesség igénye nélkül – rendszerezi és példázza az illusztrált mű és illusztrációja szemantikai jelfajtáit (1. táblázat).

²³ *I.m.*, 185.

1. táblázat: Médiumokhoz kötött és médiumokat összekapcsoló jelfajták

Médiumok közötti és médiumokat összekapcsoló jelfajták			
		irodalmi mű	illusztráció
médiumon belül	index	deiktikus elemek mutatószók, pl. itt, úgy, ma stb.	tárgyi valóságot beépítő képelem (pl. tükör, textildarab, vágat a papíron) nonfiguratív elemek, színfoltok, melyek a valóság kvázi leképezésének tetszenek
	ikon	képszerű nyelvi ikonicitás diagrammatikus vagy strukturális nyelvi ikonicitás metaforikus nyelvi ikonicitás hangutánczószók többes szám ikonicitása	a valóság látványelemeivel látványbeli vagy szerkezeti hasonlóságot mutató képelemek, pl. perspektíva leképezése
	szimbólum	a betűsorhoz és a verbális jelalakzatokhoz tradicionálisan rendelt jelentés a verbális jelalakzatokhoz aktuálisan rendelt jelentés	általánosan ismert, tradicionális hozzárendelésen alapuló képi szimbólumok csak az adott műre jellemző hozzárendelés
		illusztrált mű és illusztrációja	
médiumok között	index	az illusztrációra „kiutaló” szövegelem (pl. „íme, így néz ki a”) a szövegben elhelyezett ikonszerű képelem, mely helyettesít egy fogalmat, rajzos formában a helyébe lép az illusztrációba applikált szövegelemek	
	ikon	diagrammatikus ikonok nyelvi jelhordozóval és képi jeltárggyal diagrammatikus ikonok kép jelhordozóval és nyelvi jeltárggyal pl. a mentális képpel mint jeltárggyal metaforikus jelviszonyt alkotó kép képi és nyelvi jelhordozói pl. mise en abyme a szövegműben és a képi műben	
	szimbólum	olyan általános képi vagy nyelvi jelhordozó, melynek nincs egyértelmű indexikus vagy ikonikus jeltárgya a másik médiumban, de valamilyen hozzárendelési szabály (értelmezői eljárás) mégis rámutathat a létezésére pl. absztrakt elemek a képen (pl. a kép felső szegmensében nyelvi jeltárgy nélküli puszta jelhordozóknak tetsző vonalak, „elrongyolódó” ég-ábrázolás), melyek valamiképp mégis referálnak a szövegegész jelentésére pl. szokatlan képi kontextusba helyezett általános szimbólum (pl. nap-ábrázolás a kép felső szegmense helyett egy szereplő ruházatán)	

Pragmatikai dimenzió

A szemantikai elemzés grammatikai dimenziójában az olvasó-néző mint jelhasználó és a nyelvi, illetve képi jelhordozóból és jelekből álló szövegmű és illusztrációja mint jel(rendszer)ek közti viszonyt vizsgáljuk. Azt követjük nyomon, hogy „a jelértelmezőre ható külső és belső tényezők milyen jelentős mértékben befolyásolják az értelmezés, vagyis a jelentésképződés folyamatát”²⁴. Ez mindenekelőtt a jelhasználó, -alkotó, -értelmező szemléletformálódása lehetséges módjainak a „jóslását” kívánja meg, azaz annak feltételes körülhatárolását, hogy az olvasó-néző valószínűsíthetően milyen tárgykörben mozgósít előismereteket – Morris szóhasználatával élve –, előzetes, megszilárdult tudást.²⁵ Ennek felébresztésével ugyanis a jelhasználó a szövegmű és az illusztráció (illetve ezek együtt hatása) jelentésére és értelmére nyitottá válik, irányukba „várakozóvá”.

Morris a jelhasználók biológiai meghatározottságából kiindulva magyarázza a „jelek közvetítette válaszreakciók”²⁶ pragmatikai szerepét. „Amilyen mértékben valami várt helyzet a várakozásnak megfelelően teljeseedik be, olyan mértékben válik a jel konfirmálttá. A várakozások általában csak részlegesen nyernek megerősítést; emellett azonban különböző fokú közvetett igazolódások lehetségesek.”²⁷ Úgy véljük, az irodalmi mű és illusztrációja, azaz a verbális és a vizuális jelalakzatok oszcillatív egymásra vonatkoztatási folyamatában résztvevő olvasó-néző értelmezési folyamatait a morrisi értelemben vett „várakozás” uralja, és elindítja lépésről lépésre azt a szemiotpragmatikai folyamatot, mely a jelviszonyok kialakításán alapul és a jelkövetkeztetésekig vezet. Mindez, Szívós Mihály irodalmi művek jelviszonyainak (illetve ezek kutatásáról) szóló koncepcióját²⁸ alapul véve, a következőt jelenti: Az olvasó-néző jelek után kutat, feltételezi, hogy az író és az illusztrátor (illetve a könyv alkotói) bizonyos szöveg- és képelemeket (melyeket ráadásul egyazon jeltérben, egy könyvlapon helyeztek el) jelhordozóként formál meg. Az olvasás-nézés során a jelhordozók jelviszonyokba kerülnek, a jelalkotóvá és -értelmezővé előlépő jelhasználó feladata ezek azonosítása: megtalálása, jelalakzatokba rendezése, típusaik érzékelése, különös tekintettel a médiumok közt kiépülő jelviszonyokra, a teljes jelentés felfejtéséig.

Az illusztrált mű és illusztrációja mint szemiotikai szempontból különösen komplexnek tekinthető jelrendszer, éppen összetettsége okán tehető felelőssé a pragmatikai dimenzióhoz kapcsolódó műveletek eredményességének „hullámzó” jellegéért. Ez a jellemző abból adódik, hogy a jelértelmező folyton változó szemlélete és mindig alakulóban levő előismerete alapvetően határozza meg az általa megképzett jelek (jelviszonyba állított jeltárgyak és jelhordozók viszonyának) tartósságát. „Néha elég egy pillanat, hogy az ember ugyanazt a dolgot valamilyen más

²⁴ *I.m.*, 335.

²⁵ *I.m.*, 358.

²⁶ *I.m.*, 358.

²⁷ MORRIS, *A jelelmélet megalapozása*, 63.

²⁸ SZÍVÓS, *A jeltől a kódig*, 404.

jelviszonyba helyezze bele, azaz ugyanazt a dolgot valami más jelének lássa.”²⁹ A két médium indexikus és ikonikus jelei (jelhordozói) közti hasonlóság észrevételeinek heuréka pillanataival veszi kezdetét az értelmezés, majd a rendezés során, amikor jelpárok, jelhármak, jelsorok tűnnek elő, a jelhasználó egyes jelviszonyokat fel is számolhat, másokat további viszonyokkal egészíthet ki. Célzott kérdéseket tehet fel önmagának, a korábbi viszonyba állításokat megerősítheti vagy kizárhatja, haladva az egyre kevésbé hasonlóságon alapuló (diagrammatikus), majd egyre inkább a befogadói kódolásra épülő szimbolikus jelfajták felfedezése felé.³⁰ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az illusztráció és az illusztrált mű jelviszonyba állításának oszcillatív jellege miatt valószínűsíthető a pragmatikai dimenzió eleinte erős denotatív jellegének gyengülése, és ezzel együtt konnotatív jellegének felerősödése. A műalkotások mint komplex jelrendszerek szemiotikai értelmezésének pragmatikai dimenziójában „kiszélesedik” a jelentés³¹, a jelentésárnyalatok gazdagsága a jelértelmezőre immerzív hatást gyakorolhat.

Irodalom

- BENYOVSZKY Krisztián, *Beborítják a jelek. A könyvborító mint sajátos jeltér*, Partitúra, 2022/1., 51–66.
- KIBÉDI VARGA Áron, *Szöveg és illusztráció. A kis herceg = Szemiotikai szövegtan, 11.*, szerk. PETŐFI S. János – BÉKÉSI Imre – VASS László, Szeged: JGYTF Kiadó, 1998, 207–215.
- KIBÉDI VARGA Áron, *Szöveg és illusztráció. A „Kis Herceg ürügyén” = Uő, Szavak, világok: Esszék, tanulmányok*, szerk. CSORDÁS Dávid, Pécs: Jelenkor, 1998, 152–170.
- MORRIS, C. W., *A jelelmélet megalapozása*, ford. FEHÉR Márta = *A jel tudománya*. vál. HORÁNYI Özséb – SZÉPE György, Budapest: General Press Kiadó, 1975, 39–73.
- SZÍVÓS Mihály, *A jeltől a kódig: Rendszeres szemiotika*, Budapest: Loisir Kiadó, 2013.
- SZÍVÓS Mihály, *Jelterek: A jeltérelmélet alapjai és a jelértelmezés módszertana*, Budapest: Szívós M., 2022.
- VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012.

²⁹ *I.m.*, 127.

³⁰ A folyamatnak a művészetelméleti hermeneutika nézőpontrendszeréből történő leírását – a megfelelések, a spáciumok, az entrópiák szinte fogalmának bevezetésével – lásd VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012, 35–42.

³¹ SZÍVÓS, *A jeltől a kódig*, 430.

**A semiotic analysis of the illustrated work and its illustration.
On the occasion of Áron Kibédi Varga's study on the semiotics of illustration**

Abstract. The first part of the paper presents the concept of Áron Kibédi Varga's semiotic study of illustration, which, starting from the basic principles of Morrisian semiotics, interprets the sign relations of the text and illustration series of *The Little Prince* by separating the levels of morphological, syntactic and semantic meaning carriers, and on the other hand, it points out some questionable points of the theory by placing this concept in the perspective of systematic semiotics. In the second part, based on the conceptual and theoretical framework of Mihály Szívós' *From the Sign to the Code*, he attempts to describe the semiotic dimensions of the illustrated work and its illustration as two media that are in a sign-relation with each other.

Keywords: literary work, illustration, medium, syntactic-semantic-pragmatic dimension

Varga Emőke
Szegedi Tudományegyetem
v.emo21@gmail.com